

kaynakları Jean Frenel'in *İlel-i A'râz*'i, ayrıca Daniel Sennert, Hieronymus Fabricius, Portekizli Zacutus Lusitanus ile Rodrique Fonseca ve daha başka bazı Latin müelliflerinin eserleridir. b) *Risâle-i Sevdâ-yı Merâkıyye*. Bir giriş ve yedi fasıldan meydana gelen risâle, illet-i merâkıyye ile sevdâ-yı merâkıyye arasındaki farkı açıklamak üzere kaleme alınmıştır. Risâlede Felix Platter ve Anton gibi hekimlerin adı geçtiğine bakılırsa müellifin Latince literatürden faydalandığı söylenebilir. c) *Risâle-i Maraz-ı Efrencî*. *Frenği Risâlesi* adıyla da anılan eser yirmi beş fasıldan ibaret olup hamsenin içinde yer alan en uzun risâledir. Müellif, bu hastalığın adının nereden geldiğini anlattıktan sonra hastalığı ilk teşhis eden hekimlerin Antonio Benivieni (ö. 1502) ve Girilamo Fracastoro (ö. 1553) olduğunu söyler. Ardından hastalığın belirtileri, sebepleri ve bulaşması hakkında bilgi verilir. Frengi tedavisinde kullanılan ve Türkçe'de "mukaddes ağaç, haşeb-i enbiyâ, peygamber ağacı" gibi adlarla anılan "palovento" ve diğer ilaçların özellikleri ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Bu konuda "duhân-ı zeybak" (civa yağı) kullanımı üzerinde önemle durulmakta ve bunun nasıl uygulanacağı anlatılmaktadır. d) *Risâle-i Emrâz-ı Piliqa*. Sekiz bölümden oluşan risâlede önce hastalığın adının Latince olduğu ve "kıvrılmış, keçeleşmiş saç" anlamına geldiği belirtilerek bunun bir deri hastalığı olduğu anlatılır. Önceki tıp literatüründe bulunmayan ve Osmanlı ülkesinde de görülmeyen bu hastalığın Lehistan (Polonya), Macaristan, Avusturya, Rusya ve İsveç'te yaygın olduğu, buna "seretân-ı hafî" de (gizli kanser) dendiği anlatıldıktan sonra belirti ve tedavi yöntemleri üzerinde durulur. e) *Risâle-i Hummâ-yı Redîe*. *Hummâ-yı Vebâiyye* adıyla da anılan eser on üç fasıldan oluşmaktadır. Önce hastalık hakkında genel bilgi verilmekte, maddesinin redî (habis) olmasından dolayı Latince'de bu hastalığa "maligna" adı verildiği belirtilmektedir. Ayrıca hastalığın bulaşıcı bir mahiyette olduğu söylenmekte ve tedavide uygulanacak yöntem ve ilaçların terkihi hakkında ayrıntılı bilgi kaydedilmektedir. Risâlede Mercado, Fonseca, Amato ve Fragozo adlı hekimlere atıflar yapılmaktadır. Adıvar'a göre Hayâtizâde, Fonseca'nın, Almanya'nın Aşağı Pfalz eyaletinde yaygın ateşli bir hastalığı konu alan *Tractatus de februm acutorum et pestilentium* adlı Latince eserinden faydalanmıştır. Tıp tarihçilerinin tifüse benzettikleri bu hastalığın mahiyeti tam olarak anlaşılamamıştır.

Hayâtizâde'ye bazı eserlerin isnat edildiği görülmektedir. Ebü'l-Feyz Mustafa et-Tabîb'in, hocası Kazasker Feyzullah Efendi adına yazdığı *er-Risâletü'l-Feyziyye fi lugâtü'l-müfredâtü't-tibbiyye* ile *Hulâsatü't-tib* adlı kitabı Hayâtizâde Mustafa Feyzi'ye mal edilmiştir (*Osmanlı Müellifleri*, III, 232; Şehsuvaroğlu v.dğr., s. 101; Baytop, s. 40-41). *Risâletü'l-Feyziyye*'yi bugünkü Türkçe'ye çeviren Hediye Tuncer de (*Yabani Bitkiler Sözlüğü*, I-II, Ankara 1974) eseri Hayâtizâde'ye nisbet etmiştir. Ayrıca Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunan (Veliyyüddin Efendi, nr. 2543/3) *Risâle fi taktîri'l-miyâh* ona isnat edilirse de (Şeşen, s. 218) bunun, müellifin hamsesiyle bir arada bulunmasından kaynaklanan bir yanlış olduğu anlaşılmaktadır. *Müşevviku't-tib fi emri'l-cimâ'* adlı kitap da anılan katalogda (s. 219) Hayâtizâde'ye ait gösterilmektedir. Ancak bu eser, Mustafa Ebü'l-Feyz et-Tabîb tarafından Türkçe'ye çevrilmiş müellifi meçhul bir kitaptır.

BİBLİYOGRAFYA :

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1994, s. 398; Silâhdar, *Tarih*, I, 353; II, 578-579; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 69-70; Râşid, *Tarih*, II, 160, 243; *Sicill-i Osmânî*, V, 408, 426-427; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 521-522; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 442, 445; *Osmanlı Müellifleri*, III, 232-233, 237; İzzet Kumbaraçılar, *Hekim-Başı Odası, İlk Eczane, Baş-Lala Kulesi*, İstanbul 1933, s. 33; A. Galante, *Nouveaux documents sur Sabbetai Sevi*, İstanbul 1935, s. 95, 106; a.mlf., *Les medecius juifs*, İstanbul 1938, s. 13-14; Brockelmann, *GAL*, II, 595; *Suppl.*, II, 667; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Kazancıgil), s. 113, 132, 133, 134; Süheyl Ünver - Hayri Sözen, *Türk Farmakoloji Tarihi 5: Tenzu Kursları*, İstanbul 1960, s. 16-18, 47; [Heyet], *Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1960, IV, 2317; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul 1970, s. 297, 298; a.mlf. v.dğr., *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 101; M. Götz, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1979, IV, 376-379, 384-385, 402-403; Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, İstanbul 1984, s. 40-41; Şeşen, *Fihrişü mahtûâtü't-tibbi'l-İslâmî*, s. 215-219; Necatî İşli, *Tıp Tarihimizle İlgili Birkaç Mezar Kitabesi*, İstanbul 1986, s. 129-133; Ali Haydar Bayat, "Tıp Tarihimizde Hekimbaşı Hayatizâdeler", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 6, İstanbul 1996, s. 109-120; Bedizel Zülfiyar Aydın, "Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi ve Ünlü Eseri Risâle-i Feyziyye'ye Ait Yeni Bilgiler", 3. *Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildiri Özetleri: 3 Haziran 1996*, Eskişehir 1996, s. 2; Süheyl Ünver, "Resâilü Müşfiye: Hayâtizâde Mustafa Feyzi Hamse'si", *Dirim*, XXXVIII/5-6, İstanbul 1963, s. 228-231; a.mlf., "Tıp Tarihimizde Hekim Hayatî-Zâdeler", a.e., XLVII/2 (1972), s. 90-91; Ilgaz Zorlu, "500. Yılda Unutulan Bir Cemaat: Dönmeler", *TT*, sy. 105 (1992), s. 33; "Hayâtizâde", *EP*² (İng.), III, 303.

NURAN YILDIRIM

HAYÂTİZÂDE SEYYİD ŞEREF HALİL (ö. 1267/1851)

Osmanlı âlimi.

Elbistanlı Hayatî Ahmed Efendi'nin oğludur. Babasının yanında iyi bir tahsil görmüş ve daha çok dil ve edebiyatla uğraşmıştır. Bazı memuriyetlerde bulunduğu anlaşılın Hayâtizâde'nin hayatı hakkında Bağdat kadılığında dönüsünde öldüğünden başka bilgi yoktur.

Eserleri. 1. *Ravzatü'l-eshrâf fi'l-muzâf ileyh ve'l-muzâf*. Arapça'dan Türkçe'ye bir isim tamlamaları dizini olan bu dört ciltlik çalışmanın, Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin, Seâlibî'ye ait *Şimârü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*'u alfabetik hale getirdiği *Mâ yû'avel 'aleyhi fi'l-muzâf ve'l-muzâf ileyh* adlı eserine dayanılarak hazırlandığı belirtilmektedir.

2. *Efkârü'l-ceberût fi Tercemeti Esrârü'l-melekût* (İstanbul 1265). Kitabın asıl metnini oluşturan *Esrârü'l-melekût*, Bâkîhanlı İakabiyla tanınan şiirlerinde Kudsi mahlasını kullanan Bakülü tarihçi, edip ve şair Abbas Kuli Ağa'nın (ö. 1846) yeni astronomi konusunda önce Farsça yazıp sonra Arapça'ya çevirdiği ve 1846'da Sultan Abdülmecid'e sunduğu bir eserdir. Müellifin Rusça kaynaklardan da faydalanarak hazırladığı kitap padişah tarafından beğenilince Türkçe'ye tercüme edilmesi işi Sadrazam Reşid Paşa tarafından Hayâtizâde'ye verilmiş, o da sadece tercümeyle yetinmeyerek Erzurumlu İbrâhim Hakkî'nin *Mârifetnâme*'si, Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı, Rifâa et-Tahtâvî'nin *Et-Ta'ribâtü's-şâfiyye*'si ile *Mecmûa-i Fennü'l-bahriyye*'si, İshak Efendi'nin *Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye*'si gibi kitaplarla eski astronomiden ve yerine göre tefsir, hadis vb. kaynaklardan aktarmalar yaparak ortaya daha ayrıntılı bir eser çıkarmıştır. Abbas Kuli Ağa'nın, coğrafyaya dair bir kitabının riyâziyyât kısmından kısaltarak bir mukaddime, üç bab ve bir hâtîme şeklinde düzenlediğini söylediği *Esrârü'l-melekût*'un mukaddimesinde astronominin kısa bir tarihçesi verildikten sonra Copernicus ve teorisinden bahsedilmekte ve en doğru teorisinin bu olduğu kaydedilmektedir. Eserin on bir fasıldan oluşan birinci babı yeryüzü şekilleri ve yerin durumu, beş fasıldan oluşan ikinci babı gök cisimleri (ay, güneş, gezegenlerle uydular ve kuyruklu yıldızlar), üç fasıldan oluşan üçüncü babı ise Kepler'in üç kanunu ve yörüngelerinin

tam daire olmadıkları hakkındadır. Baştan sona yeni astronomi verilerine göre yazılan eserde akli meselelerde taklidin câiz olmadığı belirtildikten sonra "Tercih-i Hey'et-i Cedîde" başlığı altında müstakil bir bahis açılıp Batlamyus veya Copernicus teorilerinden birini tercih etmenin gerekliliği üzerinde durulmuş ve bazı yeni müslüman astronomların Copernicus teorisinin doğruluğunu âyet ve hadislerin yardımıyla müdafaa ettikleri açıklanarak bu teori benimsemiştir. Bu arada bilim ve gözlem esaslarına uymayan Batlamyus sisteminin nasıl olup da bu kadar uzun zaman şöhretini sürdürebildiği hususu şaşkınlıkla karşılanmaktadır. Hâtime kısmı, bu yeni astronominin ortaya koyduğu kâinat anlayışının âyet ve hadislerle desteklendiğini açıklamak üzere kaleme alınmış ve o tarihe kadar telif edilmiş eserlerin hiçbirinde görülmeyen ölçüde bir din-bilim uzlaşmasının sağlanmasına gayret gösterilmiştir (İhsanoğlu, s. 103-104). Osmanlı ilim muhitinde *Efkârü'l-ceberût*'un yayımlanmasından sonra yeni astronominin Kur'an'a uygun olup olmadığı konusu çeşitli âlimler tarafından işlenmeye başlanmış ve kitap bu hususta bir kaynak haline gelmiştir. Bunun arkasından kaleme alınan eserler arasında Fasîhuddin İbrâhim b. Sıbgatulâh el-Haydarî el-Bağdâdî'nin, Cevdet Paşa'nın isteği üzerine kaleme aldığı Arapça *İm'ânü'l-fiker fi'l-hey'eti'l-cedîdeti'l-eşer'i* (İstanbul 1292), Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Türkçe *Serâirü'l-Kur'ân*'ı (İstanbul 1336), Bursalı Hâfız Abdurrahman Ayygün'ün 1921'de telif ettiği üç ciltlik *el-Musahabâtü'l-felekiyye fi'l-işârâti'l-Kur'âniyye* adlı Türkçe eseri (İSAM Ktp., nr. 11678) ve Mahmûd Şükri el-Âlûsî'nin Arapça *Mâ delle 'aleyhi'l-Kur'ân mim mâ ya'udü'l-hey'ete'l-cedîdete'l-kavîmete'l-burhânî* (Bağdat 1960) zikredilebilir. Süleyman Sûdî Efendi de *Tabakât-ı Münecimîn* adlı Türkçe eserinde (tek nüshası torunu Noyan Brovalı'dadır), yeni astronominin Osmanlılar'a girişine öncülük eden başlıca eserin *Efkârü'l-ceberût* olduğunu söylemektedir (s. 128).

Hayâtizâde ayrıca babası Ahmed Efen-dî'nin yarım bıraktığı *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî* adlı eseri tamamlamıştır; bunun tam bir nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (TY, nr. 5773). Müellif, 1261 (1845) yılında yazdığını belirttiği bu nüshanın başında yer alan mukaddimede babasının biyografisini de vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*, Tahran 1914, s. 305-306; *Osmanlı Müellifleri*, I, 284, 299-300; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 356; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Introduction of Western Science to the Ottoman World: A Case Study of Modern Astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, İstanbul 1992, s. 103-104, not. 78; *JA*, CCVII (1925), s. 149-157; Fuad Köprülü, "Abbaskulu Ağa", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, I, 18-22.

CEVAT İZGİ

HAYÂTÜ'L-HAYEVÂN

(حياة الحيوان)

Demîrî'nin

(ö. 808/1405)

hayvanlar ansiklopedisi
mahiyetindeki eseri.

Demîrî'yi Doğu'da ve Batı'da büyük bir şöhrete kavuşturan *Hayâtü'l-hayevân*'ın "kübrâ" (büyük), "vustâ" (orta) ve "suğrâ" (küçük) olmak üzere üç ayrı şekli vardır. Diğerlerine göre para-zoolojik bir nitelik taşıyan kübrâ daha çok tarihe ve rüya tabirlerine yer verir ve zooloji kitabından çok bir folklor derlemesi görünümündedir. Demîrî, 773 yılı Recebinde (Ocak 1372) otuz bir yaşında iken bitirdiği eserin önsözünde, bu kitabını kültürlü kimseler arasında rastlanan hayvanlarla ilgili bazı yanlış bilgileri düzeltmek amacıyla kaleme aldığını söyler; nitekim Taşköprüzâde de onu "muhâdarât" türündeki çalımlar arasında tanıtmıştır. Müellif hayvanlara dair bilgilerle birlikte edebî bilgiler de vermekte ve bu arada sık sık istitratlar yapmaktadır. Bunların en ünlüsü, eserin 1/13'ünü teşkil eden (72 sayfa) ve otuz beş kaynaktan derlenen halifeler tarihiyle ilgili olanıdır. Kitapta yer alan toplam 1069 madde hayvan adlarına göre alfabetik olarak sıralanmış, ancak hayvanlar kralı aslan (esed) en başa konulmuştur. Ne var ki eserde bazı mitolojik hayvanlara da yer verilmiş olması müellif için bir kusur sayılmaktadır. Kuşlara ayrılan 319 madde genellikle uzun olup içlerinde büyük bir risâle kadar olanları da vardır.

Eserde her hayvan hakkında şu sıraya göre bilgi verilmiştir: 1. Câhiz, İsmâil b. Hammâd el-Cevherî ve İbn Sîde'de olduğu gibi ismin filolojik açıklaması; 2. Aristo ve Câhiz'in eserlerinden faydalanılarak hayvanın alışkanlıklarına göre tanıtımı; 3. *Kütüb-i Sitte*'de ve diğer kaynaklardaki o hayvanla ilgili hadisler; 4. Dört mezhebe göre etinin helâl olup olmadığı ve helâl ise hangi kısımlarının yenilebileceği hakkında fikhî hükümler; 5. Başta Ah-

med b. Muhammed el-Meydânî'nin *Mecma'u'l-emşâl*'inden nakledilenler olmak üzere bu hayvanla ilgili atasözleri; 6. Aristo, Câhiz, Huneyn b. İshak, Ubeydullah b. Cibrâil, İbn Sînâ, İbn Zühr ve Zekeriyâ el-Kazvîni gibi âlimlerden nakledilen hayvanın çeşitli organlarının fizyolojik ve tıbbî özellikleri, salgı ve dışkılarıyla ilgili bilgiler; 7. Rüya tabirindeki yeri. Müellif, yalnız önemli kabul ettiği hayvanlar hakkında bu plana göre bilgi vermiş, diğerlerinde özellikle altıncı ve yedinci maddelerinde daha kısa tutmuştur.

Demîrî eserini hazırlarken 560 kitapla 199 divandan istifade ettiğini söylemektedir. Joseph de Somogyi'nin yaptığı incelemeye göre müellifin faydalandığı kaynakların sayısı 895'i bulmaktadır (*JA*, CCXIII |1928|, s. 5-128); Sarton ise bu rakamı 807 olarak verir (*Introduction*, III/2, s. 1640). Bütünyle Arapça kaynaklardan faydalanılarak yazılan eserde yer alan Hermes, Abderalî Demokritos, Hipokrat, Eflâtun, Aristo, Galen ve Artemidoros gibi eski Yunan hakîmlerinin görüşleri, tercüme döneminde Arapça'ya kazandırılmış eserlerden yapılan nakillere dayanmaktadır. Kitabın en uzun tartışması kazla (ivez) ilgili maddede bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, Demîrî'nin Câhiz kadar hayvanat ilminin ehli olmadığını ve daha çok dinî ilimlerde başarı gösterdiğini, dolayısıyla amacının yalnızca bu konuda değişik üslûpta bir eser kaleme almak ve anımlı belirsiz isimleri açıklamak olduğunu belirtmektedir.

Hayâtü'l-hayevân birçok defa ihtisar ve tercüme edilmiş, ayrıca üzerinde çeşitli araştırma ve incelemeler yapılmıştır. A) **Muhtasarları.** 1. Muhammed b. Ebû Bekir el-Mahzûmî ed-Demâmîni (ö. 827/1424) tarafından *'Aynü'l-hayât* adıyla yapılan ihtisar. Demîrî'nin talebesi olan İbnü'd-Demâmîni, bu muhtasarını 823 (1420) yılında Hindistan'ın Pencap eyaletindeki Nehrevâle şehrinde tamamlamıştır. Kitabı bizzat Demîrî'den dinleyen müellif bu ihtisarda eserin aslı telif tarzına dokunmamış, fakat istitratları, felsefi ve dinî görüşleri, şiirlerden alınan şevâhidi ve hikâyeleri çıkararak doğrudan hayvanlar hakkında verilen bilgileri yeniden düzenlemiştir. Hint hükümdarlarından Emîr Ahmed Şah b. Muzaffer Şah'a sunulan eserin bir nüshası Rabat'ta el-Hizânetü'l-melekiyye'de (*Fihrisü'l-Hizâneti'l-melekiyye*, II, 23) bulunmaktadır (ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, II, 172; *Suppl.*, II, 171). 2. Takıyyüddin el-Fâsî'nin 822 (1419) yılında yaptığı ihtisar. 3. Cemâleddin Muhammed b. Ali b. Muham-